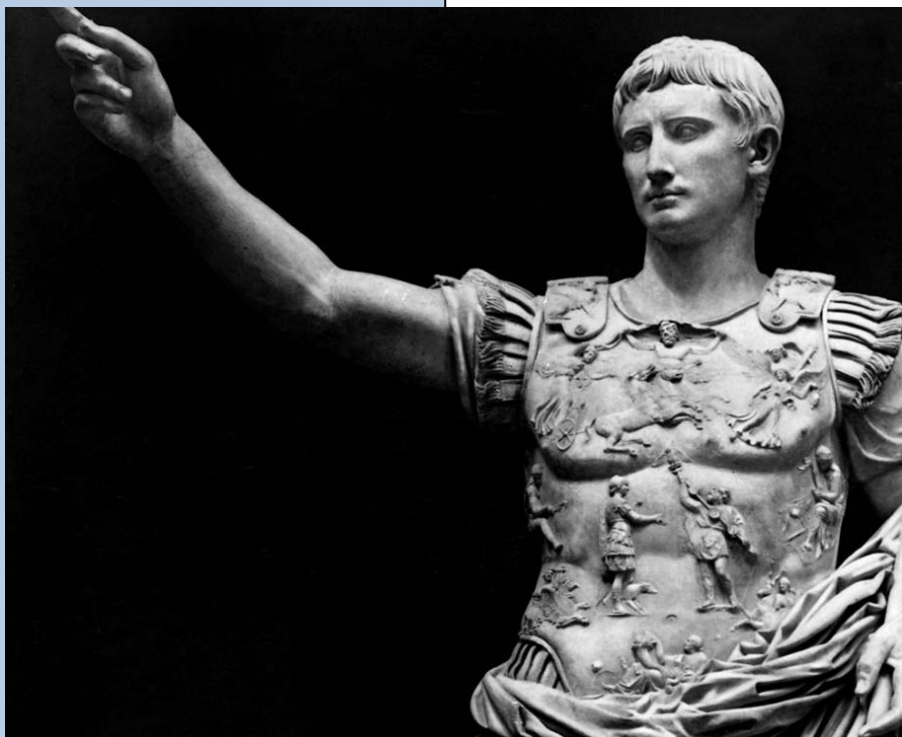


Augustus, Stalin en de Kunst van het onderdrukken

Livius en Sjostakovitsj: slachtoffers van macht of in vrijheid gebonden?

Louisa de Gooijer 5D

Latijn Honoursclass



Vrijheid voor een kunstenaar

In 'The Noise of Time', geschreven door Julian Barnes, volgen we het rumoerige leven van Dmitri Dmitrijevitsj Sjostakovitsj, een componist ten tijde van de Sovjet Unie. Het strenge regime beperkte de vrijheid van het volk en betekende voor kunstenaars dat zij niet alles mochten maken wat zij wilden. Formalisme, het kunstwerk zien als op zichzelf staand en zonder politiek (of ander) doel, werd verafschuwed door de Macht. Sjostakovitsj is een van de Russische kunstenaars die veel te verduren had in de Sovjettijd. Ondanks de onderdrukking, vernedering en tegenwerking verloor hij de moed echter niet wat een uniek oeuvre tot resultaat heeft gehad.

In de tijd van Augustus was Titus Livius een beroemd geschiedschrijver. In zijn *Ab Urbe Condita* bestaande uit 142 boeken, beschrijft hij de geschiedenis van Rome vanaf de stichting tot aan zijn eigen tijd (rond het jaar 10). Het regime van Augustus had als doel de klok op het gebied van de moraal terug te draaien; de oude normen en waarden moesten weer gerespecteerd worden. Augustus probeerde zijn ideale Romeinse Rijk vooral te bereiken door middel van propaganda. Het werk van Livius, dat zich lovend over het verleden uitlaat, paste daar goed bij.

Stalin en Augustus

Alleenheerschappij, zoals onder Stalin, is in de geschiedenis van het Romeinse Rijk zeker niet zelden voorgekomen. Dit was ook aan de orde onder keizer Augustus, die zich princeps noemde: 'eerste van het volk'. Beide regimes beloofden het volk een betere toekomst door drastische hervormingen. Stalin's regime zou in het teken staan van gelijkheid tussen de burgers op alle denkbare vlakken. Augustus meende dat er met hem een nieuw tijdperk was aangebroken, wat inhield dat er geen monarchie zou terugkeren maar dat de Republiek een nieuw (dictatoriaal) jasje kreeg.

Een opvallende overeenkomst tussen Stalin en Augustus is de waardering die zij hadden voor de kunst. Kunstenaars werden door hun talent in zekere mate gerespecteerd. Zo steunde Maecenas, een van de naaste medewerkers van Augustus, financieel dichters en schrijvers. De kunst werd door Stalin en Augustus vooral gezien als een middel om propaganda te maken voor hun politiek. Er is echter sprake van een groot verschil wat betreft de vrijheid en tolerantie voor kunstenaars tussen beide bewinden.



Ara Pacis, een voorbeeld van propaganda onder Augustus, een altaar met reliëfs die het nieuwe regime verbond met het heroïsche verleden

Ab Urbe Condita



Ab Urbe Condita uit 1714

Het is een wijdverbreide en algemeen geaccepteerde aanname dat Livius vrijwel uitsluitend propaganda schreef en het is ontegenzeggelijk juist dat Augustus en Livius dezelfde agenda leken te hebben: het terugbrengen van verloren gegane waarden. Beginnend vanaf de definitieve overwinning op Carthago in 146 v. Chr., waren de Romeinen meer en meer in de ban geraakt van luxe en decadentie. De moraal van de rijken en de politici was vaak ver te zoeken en leek een slecht voorbeeld te stellen voor armlastige Romeinen. De samenleving had eensgezindheid ingeruild voor eerezucht (*ambitia*) en gematigdheid moest plaats maken voor hebzucht (*avaritia*). De teloorgang van het rijk baarde zowel Augustus als Livius grote zorgen. Waar Augustus door wetgeving de moraal probeerde te herstellen, probeerde Livius dat in zijn geschriften. Met zijn *Ab Urbe Condita* wilde hij het Romeinse volk een spiegel

voorhouden. Zijn geschiedwerk moest een waardevolle bijdrage vormen aan het herstellen van de afbrokkelende waarden in de maatschappij. De heldendaden van de Romeinse voorgangers moesten het volk hiertoe aansporen.

Ook is er sprake van een impliciete boodschap in het werk van Livius. Er wordt namelijk vaak verwezen naar de gebeurtenissen van zijn eigen tijd. Zo schrijft hij over de dood van Romulus dat er geruchten gingen dat hij door de senatoren verscheurd was: *Fuisse credo tum quoque aliquos qui discernptum regem patrum manibus taciti arguerent*. Een duidelijke verwijzing naar de dood van Caesar, de oudoom van Augustus. De grootsheid van Caesar wordt vergeleken met die van Romulus; ze zijn dan ook beiden vergoddelijkt.

Livius prijst Tarquinius Superbus voor de verfraaiing van Rome onder deze laatste koning. In zijn werk laat hij zich uit over zijn eigen tijd; de bouwwerken die onder Augustus gemaakt worden zijn minstens zo mooi. Het verfraaien van de stad was een belangrijke zaak voor Augustus, die met een uitgebreid bouwprogramma wilden aantonen dat er een nieuwe tijd onder hem was aangebroken. In zijn *Res Gestae*, die hij kort voor zijn dood in 14 n.Chr. schreef, wijdde hij wel drie paragrafen aan deze metamorfose van de stad. Over Rome zei hij dan ook: *Marmoream relinquo, quam latericiam accepi*.

Kritiek

Een gemakkelijke conclusie is dan dat bij zoveel overeenkomst in visie en gegeven het feit dat Augustus een dictator was, Livius waarschijnlijk niet vrij was om te schrijven wat hij werkelijk wilde. Er zijn echter allerlei aanwijzingen die deze veronderstelling tegenspreken. Livius levert in zijn geschiedwerk ook kritiek. Zo is de vergelijking die Livius maakte tussen Tarquinius Superbus en Augustus op twee manieren op te vatten. De princeps wordt hier immers vergeleken met de slechte kanten van een tiran, een titel die Augustus probeerde te vermijden. Ook prees Livius de neef van Tarquinius Superbus, Lucius Junius Brutus. Die

deed zich namelijk dom voorkomen om niet bedreigend over te komen op de koning, die zijn broer al had vermoord. Onder de dekmantel 'Stomkop', wachtte hij volgens Livius, net zoals de gelijknamige Brutus de bevrijder van het Romeinse volk, zijn tijd af: *Bruti quoque haud abnuit cognomen ut sub eius obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus latens opperiretur tempora sua.*

In 29 v.Chr. claimde een Romeins commandant, Marcus Licinius Crassus, een vijandelijke generaal te hebben gedood. Naar Romeins gebruik mocht deze persoon de wapens van de gedode vijand aanbieden aan Jupiter Feretrius, een zeer prestigieuze daad. In de geschiedenis van het rijk was dit slechts twee maal eerder voorgekomen. Cossus (in 428 v.Chr.) en Marcellus (in 222 v.Chr.) vielen deze eer ook te beurt. Augustus echter was er fel op tegen dat Crassus, die slechts commandant was, de tempel van Jupiter zou bezoeken met de geclaimde 'spolia opima'. Hij bedacht een nieuwe regel: alleen consuls kwamen voor deze eerbetuiging in aanmerking. Jammer genoeg bleek Cossus nooit consul geweest te zijn. Augustus kwam met een creatieve oplossing. Terwijl hij de tempel inliep, deed hij alsof hij een inscriptie las die aangaf dat Cossus consul was geweest. Toen Livius de overwinning van Cossus beschreef (boek 4, hoofdstuk 20) gaf hij aan dat Cossus een tribuun was en vervolgens in een soort van voetnoot dat Augustus het met deze geschiedschrijving niet eens was en deed er dan nog een schepje bovenop door zich hardop af te vragen hoe het nou toch mogelijk was dat alle lijsten met de magistraten zo een grote fout bevatten! Livius bestond het hier zijn keizer tussen de regels door voor leugenaar uit te maken.

Verder wordt het uit de geschriften van Livius duidelijk dat hij een bewonderaar was van Pompeius, een saillant feit gezien de relatie tussen hem en Augustus. Pompeius was immers de tegenstander van Caesar tijdens de burgeroorlog geweest, nadat hij zich door de senaat had laten benoemen tot *consul sine collega*. Het lijkt er echter niet op dat dit de verhouding tussen Augustus en Livius in de weg zat: Augustus noemde Livius gekscherend 'vriendje van Pompeius'. Deze bijnaam werd later aangehaald door de geschiedschrijver Cremutius Cordus in 25 n.Chr. in zijn verdediging voor de Senaat toen hij voor verraad was aangeklaagd. Hij had zich schuldig gemaakt aan het priezen van Brutus en Cassius. Met Cordus liep het niet goed af: hij pleegde zelfmoord en de Senaat besloot tot de verbranding van al zijn boeken. Onder Augustus leek de vrijheid van meningsuiting betrekkelijk groot. Hij leek te opteren voor een strategische tolerantie. In een brief aan Tiberius schreef Augustus:

Aetati tuae, mi Tiberi, noli in hac re indulgere et nimium indignari quemquam esse, qui de me male loquatur; satis est enim, si hoc habemus ne quis nobis male facere possit.

Augustus leek geen problemen te hebben met milde kritiek, ironie en plaagstootjes die tussen de regels door te lezen zijn in a-politieke uitingen.

Kunst onder Stalin



Voor Sjostakovitsj werden de kaarten anders geschud. Onder het Sovjet-regime van Joseph Stalin werden alle kunstuitingen geacht het gevoel van patriotisme voor Moeder Rusland uit te stralen. Formalisme was verwerpelijk, kunst was van de burgers en voor de burgers. Dit nu bracht Sjostakovitsj al snel in de problemen. Hij bezat een natuurlijke hang naar de 'duistere zijde' en vertaalde deze in zijn composities. Hoewel Sjostakovitsj met zijn eerste composities net weg kwam, deed zijn opera 'Lady Macbeth uit het district Mtsensk' de deur voor hem dicht. Stalin zelf schreef in de staatkrant 'Pravda' een vernietigende kritiek. Deze intimiderende kritiek had op Sjostakovitsj beslist de gewenste uitwerking, zo leek het. Sjostakovitsj, op dat moment werkende aan zijn vierde Symfonie, trekt het werk in wetende dat het niet goed zal vallen en begint aan zijn vijfde Symfonie. Een stuk bestaande uit 'acceptabele' muziek, dat bovendien de berouwvolle (of sarcastische?) ondertitel: 'A Soviet Artist's Response to Just Criticism' meekrijgt. Het is een periode waarin componisten uit de directe omgeving van Sjostakovitsj maar ook familieleden worden gearresteerd door het regime. Een uiterst gevaarlijke situatie voor alle kunstenaars die niet in de smaak vielen. Met een dreigende oorlog in de lucht voelde het Sovjetregime dat de fundamente wankelden en greep hard in. Talloze kunstenaars zouden verdwijnen zonder dat er ooit nog iets van ze vernomen werd. Deze quote geeft een veelzeggend inkijkje in het gedachtegoed van Stalin: *'Ideas are more powerful than guns. We would not let our enemies have guns, why should we let them have ideas.'*

Tegen deze achtergrond was het voor Sjostakovitsj onmogelijk een vrij componist te zijn. Maar werd hij nu de propagandamachine die hij op het eerste gezicht leek te worden? Het antwoord op deze vraag neigt op z'n minst naar 'nee'. Zoals de Engelse dichter John Keats (1795-1821) in een brief verwoordde een 'chameleon poet' te willen zijn, zo werd Sjostakovitsj een 'chameleon composer'.

Niet verwonderlijk brengt de mogelijkheid tot aanpassing en verandering die kenmerkend is voor de kameleon voor de kunstenaar ook a-morele aspecten met zich mee. De vraag is of dit een probleem is wanneer er een groter doel mee gediend wordt? In 1979 verscheen van de auteur Solomon Volkov het boek 'Testimony'. Volgens Volkov bevattende de memoires van Sjostakovitsj. Hoewel er aan het waarheidsgehalte sterk wordt getwijfeld, is er veel te zeggen voor de centrale gedachte in het boek: niets maar dan ook niets in de muziek van Sjostakovitsj



Een Sovjetsoldaat koopt een kaartje voor de uitvoering van Sjostakovitsj zevende Symfonie in Leningrad in 1947 Sovfoto/UIG via Getty Images

is wat het bij de eerste aanblik lijkt te zijn. Zijn composities zijn een waar mijnenveld van ironie en sarcasme. Hoe kwam hij hiermee weg? Welnu, zijn toehoorders hoorden precies dat, wat zij wilden en/of konden horen. Waar Stalinisten in een over the top schetterende blazerspartij een geweldige overwinning hoorden, herkende ingewijd publiek een spottend sarcasme.

In 'The noise of time' denkt Sjostakovitsj na over het gebruik en het nut van zijn ironie: *But irony- perhaps, sometimes, he hoped- might enable you to preserve what you valued, even as the noise of time became loud enough to knock out window-panes. (...) Could irony protect his music? In so far as music remained a secret language which allowed you to smuggle things past the wrong ears. But it could not exist only as a code: sometimes you ached to say things straight-forwardly.*

Sjostakovitsj verstond de kunst met dezelfde muziek meerdere boodschappen te verzenden afhankelijk van zijn toehoorders. Daarbij kwam het juist ook aan op 'de noten die niet gespeeld werden', of om het in de woorden van John Keats te zeggen:

'Heard melodies are sweet, but those unheard are sweeter' (Uit: 'Ode on a Grecian Urn')

Het groteske, spottende, onoprechte in de muziek van Sjostakovitsj kan een obstakel vormen in de waardering ervan; wat is de waarheid? Ook hier schiet John Keats te hulp(!):

*'Beauty is truth, truth beauty, -that is all
Ye know on earth, and all ye need to know' (Uit: 'Ode on a Grecian Urn')*

De door John Keats bedachte term 'negative capability' lijkt heel goed op Sjostakovitsj van toepassing. Kort gezegd bedoelde Keats ermee dat een groot kunstenaar in staat is de realiteit te accepteren, te omarmen, vooral een onverkwikkelijke realiteit, en er kunst van te maken. Dit is precies wat Sjostakovitsj gelukt is: onder onmogelijke omstandigheden is het hem gelukt onvergetelijke muziek te maken, juist door deze omstandigheden.

Over Sjostakovitsj's gebruik van ironie laat Barnes hem ook dit zeggen: *You imagined you were issuing a beam of ultraviolet light, but what if it failed to register because it was off the spectrum known to everyone else? He had inserted into his first cello concerto a reference to 'Suliko', Stalin's favourite song. But Rostropovich had played straight over it without noticing. If the allusion had to be pointed out to Slava, who else in the world would ever spot it?*

Livius en Sjostakovitsj: slachtoffers van macht?

Hoewel Sjostakovitsj onder Stalin vele malen minder bewegingsruimte had dan Livius onder Augustus is het hem naar het zich laat aanzien toch gelukt zijn eigen bekritiserende stempel te drukken op zijn werk. Dankzij zijn onwaarschijnlijke vermogen tot communicatie kon hij twee (of meer) verhalen tegelijkertijd vertellen. En daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat de kritiek die hij binnen de gestelde grenzen durfde te uiten, rekening houdend met de grote risico's die hij liep, een veel groter effect kon sorteren, dan wanneer hij vanuit een vrij land zijn stukken had gecomponeerd. In 'The Noise of Time' schrijft Barnes over het bezoek van Sjostakovitsj aan *the Cultural and Scientific Congress for World Peace* in New York. Hier werd hij door componist Nicolas Nabokov, die in de jaren '30 naar Amerika verhuisd was, vragen gesteld over zijn mening aangaande muziek in de Sovjet-Unie. Zo vroeg hij: 'Do you subscribe to the wholesale and bilious condemnation of Western Music as daily expounded in the Soviet press and by the Soviet government?' Sjostakovitsj, die als een soort vertegenwoordiger van de Sovietwaarden aanwezig was, was vanzelfsprekend gedwongen te antwoorden op een manier die de Macht tevreden zou stellen, wat bij hem tot grote schaamte leidde. De Amerikanen konden het leven van de componist niet begrijpen, ook al meenden ze dit uitermate goed te doen: *One of the pickets outside the Waldorf Astoria had carried a placard reading SHOSTAKOVICH – WE UNDERSTAND! How little they understood, even those like Nabokov who had lived some little time under Soviet power. And how smugly they would return to their cosy American apartments, happy to have put in a good day's work for virtue and liberty and world peace. They had no knowledge, and no imagination, these brave Western humanitarians.*

Livius had voor het Romeinse rijk dezelfde bedoelingen als Augustus, namelijk de terugkeer van de *fortitudo*, *sapientia* en *iustitia*. Dit betekende echter niet dat hij geen enkele kritiek had op het regime van de princeps. Zijn geschiedschrijving vormde een mooie uitlaatklep voor deze kritiek, waarmee hij een impliciete betekenis gaf aan zijn werk. Livius probeerde niet alleen het volk een spiegel voor te houden maar wilde ook Augustus met voorbeelden uit het verleden helpen zijn nieuwe staat te verwezenlijken. In zijn *praefatio* laat hij blijken hoe hij Augustus een geschikte kandidaat vond voor het herstel van moraal, hoewel het Romeinse volk het met het ouderwetse en strenge beleid van Augustus niet altijd eens was: *En bedenk dan vervolgens hoe de discipline geleidelijk verslaptte en wat dit betekende voor de moraal: hoe die eerst is ontwricht en daarna verder en verder afgezakt en toen in een vrije val is geraakt. Totdat we zijn aanbeland in onze dagen, waarin we onze fouten evenmin kunnen verdragen als de remedies ertegen.*

Bovendien wilde Livius herinnerd worden als de geschiedschrijver die de geschiedenis van Rome voor een breder publiek toegankelijk had gemaakt door middel van een mooi verwoord, vermakelijk verhaal. Wanneer Livius zich bedient van een overdaad aan schetterend koper of paukenslagen bedoelt hij vooral lezers te vermaken (en bij zijn morele les te houden!). In klassieke volzinnen, perioden, bouwt hij de spanning op met bijzinnen om vervolgens ontspanning op te laten treden na de climax gevormd door het hoofdwerkwoord. Doormiddel van visualisering, ἔναργεια, blijven de lezers geboeid. De 'lactea ubertas' van Sjostakovitsj had vooral een andere grondslag en werd, grappig genoeg, door alle soorten luisteraars met grote teugen ingedronken.

De repressie van hun kunst

Er kan geconcludeerd worden dat Sjostakovitsj minder vrij was te componeren wat hij wilde dan Livius was te schrijven wat hij wilde. In de tijd van Augustus was er de ruimte voor afwijkende meningen, zolang die het hoofddoel maar niet in de weg zaten. Onder het regime van Stalin werd geprobeerd alle mogelijke bedreiging uit te schakelen. De verschillen in onderdrukking blijken ook uit de manieren waarop Sjostakovitsj en Livius hun kritiek probeerden te uiten. Sjostakovitsj moest dit op zodanig doen dat er maar één verhaal merkbaar was voor het regime, terwijl ander publiek hoorde wat hij werkelijk bedoelde. Livius hoefde minder zorgvuldig met zijn kritiek om te gaan. Hij en Augustus deelden immers ongeveer dezelfde visie over de toekomst van het rijk, waardoor Livius niet als tegenstander kon worden gezien. Zijn werk moest met kritiek en al Augustus inspireren om het Rijk op de best mogelijke manier te besturen, waardoor het zich zou kunnen ontplooiën tot een samenleving waarin de oorspronkelijke waarden hersteld waren.

Twee kunstenaars onder een dictatoriale leider, die in zekere mate beiden gerespecteerd werden door hun talent, maar niet dezelfde (on)vrijheid genoten door een uitermate groot verschil in tolerantie van het regime waaronder zij leefden; Sjostakovitsj trok aan het kortste eind.

Bronvermelding

1. The Noise of Time - Julian Barnes, Penguin Random House 2016
2. Romulus/ Tarquinius Superbus/ Bacchanalia– Pensum Livius klas 5 Latijn
3. Syllabus achtergronden
4. Death of August and his conversion to Christ – Colin Kirk
5. Poetic Atonomy in Ancient Rome – Luke Roman
6. The Oxford Anthology of Roman Literature – geredigeerd door Peter E. Knox
7. <http://www.nybooks.com/articles/2000/10/19/the-arts-in-russia-under-stalin/>
8. <http://www.bartleby.com/101/625.html>
9. <https://andreascluth.org/2008/10/25/livy/>
10. <https://www.theguardian.com/music/2016/jan/02/war-music-the-humanity-heroism-and-propaganda-behind-shostakovich-symphony-no-7>
11. <https://www.theguardian.com/music/2015/dec/10/shostakovich-great-communicator-composer-gerard-mcburney>
12. <http://thelistenersclub.com/2016/10/07/art-under-the-soviets-shostakovich-and-the-music-of-the-october-revolution/>
13. <https://www.vn.nl/sjostakovitsj-is-in-julian-barnes-vertolking-een-eersteklas-neuroot/>
14. <https://www.armstrong.edu/history-journal/history-journal-res-publica-restituta-republic-and-princeps-in-the-early-ro>
15. <http://www.classicfm.com/composers/shostakovich/guides/dmitri-shostakovich-life/>